

MACIEJ MĄCZYŃSKI

Uwagi o fonetyce wyrazów onomatopiecznych¹

Wyrazy onomatopieczne i ekspresywne odróżniają się od pozostałych jednostek systemu leksykalnego składem głoskowym. Jak już wielokrotnie zauważano, właśnie w tych wyrazach mogą istnieć niemożliwe albo przynajmniej rzadkie w danym języku połączenia głosek (np. *śck- śckać* 'kichać', *czch- czchać* 'ts', *grd- grdać* 'o głosie derkacza', *dzbiq- dzbiqkać* 'dzwonić', *dga- dgakać* 'o głosie gęsi', *pstr-pstrykać* 'wywoływać charakterystyczny odgłos przy przekręcaniu kontaktu' itp.²

Teoria tzw. symboliki głosek³, przewijająca się w lingwistyce od starożytności po czasy współczesne, mówiąca, iż poszczególne głoski znaczą (mają znaczenie) – jak pisze J. Rozwadowski – jest absurdem⁴. Ale – z drugiej strony – istnieje jednak, zwłaszcza w wyrazach onomatopiecznych, pewna zależność pomiędzy doбором głoski a znaczeniem wyrazu. Przykłady nie tylko z języków słowiańskich potwierdzają, iż np. spółgłoski syczące stosuje się do wyrażenia syku i świstu (por. pol. *syczeć* i *sykać*, bułg. *szskam*, *sikam*, ros. *sikaty* łac. *sibilare* o głosie żmii), za pomocą spółgłosek szumiących oddaje się szumy i szmery (por. pol. *szumieć*, *szeptać*, *szemrać* itp., ros. *szepaty*, czes. *szepati*), nosówki natomiast stosuje się dla oddania dźwięku wyrażającego brzęczenie (por. pol. *brzęczeć*, *brzkać*, czes. *brenčeti*, ros. *brenčaty*)⁵. Zależność, o której tu mowa, nie może być traktowana jako argument podważający teorię arbitralności znaku językowego. Jest ona – jak się wydaje – wynikiem zbieżnej często tożsamej percepcji dźwięków naturalnych, przekładanych (transkrybowanych) przez użytkowników danego języka na fonemy właściwe temu językowi. Podobne albo tożsame brzmienie i znaczenie wyrazu w różnych językach jest zjawiskiem wtórnym, będącym konsekwencją zbieżności systemów fonologicznych tych języków.

Zjawiska fonetyczne występujące w pol. czasownikach onom. są podobne do zjawisk występujących w innych językach słowiańskich, które opisane zostały szczegółowo przez Branicia i Szymańskiego⁶. Z tych też powodów przedstawię tu tylko ich ogólny przegląd, egzemplifikowany przykładami polskimi.

1) Alternacje samogłoskowe (przedstawiam tu zarówno alternacje spotykane w innych wyrazach, a obecne w czasownikach onom., jak i nietypowe dla polszczyzny ogólnej, właściwe tylko wyrazom onom.):

a) Szeregi alternacyjne dwuelementowe:

1) *e : o*: *rechać*: *rochać* 'o głosie świni'; itp.; 2) *e : u*: *grzechotać* 'bawić się grzechotką'; *gruchotać* 'łaskotać, turkotać, trzeszczeć, grzechotać'; *herczeć*: 'warczeć': *hurczeć* 'huczeć, furkotać, turkotać'; *klepać* 'uderzać lekko dłonią': *klupać* 'stukać, trzepać, uderzać młotkiem' itp.; 3) *e : y*: *pierceć* 'o płynach: burzyć się': *pyrceć* 'o dźwięku gotowanej wody'; *zberkać* : *zbyrakać* 'brząkać, dzwonić; o dzwonku na hali górskiej' itp.; 4) *e : a*: *beblać* : *bablać* 'mówić dużo, pleść, chlapać'; *bebrać* : *babrać* 'brudzić się, walać, mieszać płyny, pleść głupstwa'; *memrać* : *mamrać* 'mówić niewyraźnie, mamrotać, mrużyć pod nosem' itp.; 5) *o : a*: *bziokać* : *bziakać* 'o głosie kaczek, żab'; *dziomdziać* : *dziamdziać* 'jeść powoli, mlaskać; mrużyć pod nosem'; *kwokać* : *kwakać* 'o głosie kaczki, kury, żaby' itp.; 6) *ę : ą*: *bęcać* : *bącać* 'trącać, lekko uderzać'; *gęgać* : *gągać* 'o gęsiach: wydawać głos; mówić przez nos'; *pękać* : *pąkać* 'trzaskać, uderzać' itp.; *u : ą*: *hukać* 'wydawać okrzyki; o maciorze: wydawać głos': *hąkać* 'o świniach: parzyć się'; *nukać* : *nąkać* 'przynaglać kogo, namawiać; wołać nu!' itp.; 7) *u : ę*: *tupać*, *tupotać*: daw. *tępać*, *tępotać*, 'uderzać nogami o ziemię, stąpać głośno'.

b) Szeregi alternacyjne trój- i więcej elementowe:

1) *a : e : u*: *chlubotać* 'uderzać; pleść': *chlebotać* 'wydawać chrzęst, stukać': *chlubotać* 'o cieczy: przelewać się z charakterystycznym odgłosem'; *klaskać* : *kleskać* 'uderzać dłonią o dłoń; o niektórych ptakach: wydawać głos': *kluskać* 'klaskać językiem, mlaskać'; *plaskać* 'klaskać, bić brawo': *pleskać* 'pluskać, chlapać; klaskać': *pluskać* 'o cieczy: przelewać się, uderzać o coś' itp.; 2) *a : ą : u*: *bacać* : *bącać* : *bucać* 'trącać lekko, uderzać'; *ciapać* 'uderzać ostrym narzędziem'; *ciupać* 'jeść głośno; chodzić po wodzie, błocie'; *ciupać* 'lekko rąbać, słabo uderzać' itp.; 3) *a : o : u*: *chrupać* 'wydawać podczas snu charakterystyczny odgłos': *chropać* 'naśladować głos łosia w czasie rui': *chrupać* 'wydawać odgłos przy gryzieniu czegoś twardego' itp.; 4) *e : u : y* *terczeć*: 'o maszynach: wydawać łoskot': *nurczeć* 'ts' także 'szybko i dużo mówić, trajkotać': *tyrczeć* 'trajkotać; terkotać' itp.; 5) *a : o : u : y*: *farkać* : *forkać* : *furkać* 'parskać, świstać': *fyrkać* 'parskać; rzucać mocno' itp.; 6) *a : e : u : y*: *tarkotać* : *terkotać* : *turkotać* 'o maszynach, motorach: wydawać huk, łoskot': *tyrkotać* 'trajkotać' itp.; 7) *a : ą : e : u : y*: *chrachać*, 'charkać, wydzielać flegmę': *chraćhać* 'o świniach: chrząkać: *chrechać* 'pokaszliwać; o głosie świni': *chrochać* 'ts': *chnuchać* 'pluć; o głosie świni': *chrychać* 'odchrząkiwać flegmę'.

2) Alternacje spółgłoskowe:

a) Alternacja: spółgłoska bezdźwięczna : dźwięczna: 1) *k : g*: *klekotać* 'o bocianie: wydawać głos; terkotać': *glegkotać* 'klekotać, bulgotać; plukać gardło'; *krakać*: *grakać* 'o krukach, wronach i innych ptakach: wydawać głos'; *pyrkać* 'o silnikach: warczeć, turczeć': *pyrgać* 'rzucać, ciskać; pędzić, skakać'; *warkotać* : *wargotać* 'wydawać odgłos przypominający warczenie' itp.; 2) *t : d*: *beltać*: *beldać* 'mącić ciecz; dużo mówić';

hajtać : *hajdać* 'huścić, bujać; jeść prędko'; *huścić* : *huźdać* 'kołysać, bujać, kolebać' itp.; 3) *p* : *b*: *chlupać* : *chlubać* 'o cieczy: przelewać się z charakterystycznym odgłosem, bulgotać'; *klupać* : *klubać* 'stukać, trzepać; kłapać, belkotać'; *siorpać* : *siorbać* 'pić głośno, wciągając płyn ustami; chlipać' itp.

b) Inne alternacje spółgłoskowe:

1) *k* : *č*⁷: *bekać* 'odhijać się po jedzeniu; mieć czkawkę': *beczeć* 'o głosie owcy, kozy, cielęcia; płakać'; *bzykać* : *bzyczeń* 'o owadach, pociskach: wydawać dźwięk podobny do gwizdu'; *mrukać* : *mruczeń* 'o głosie kota'; *sykać* : *syczeń* 'wydawać syk, mówić ze złością'; 2) *k* : *x*: *blakotać* : *blachotać* 'o psie: szczekać, klekotać; mówić szybko, bezmyślnie'; *charkać* 'wydawać charkliwy głos': *charchać* 'o głosie świni, chrząkać'; *krektać* : *krechtać* 'o głosie głośca, żaby; mówić niewyraźnie'; *rzekotać* : *rzechotać* 'wydawać chrapliwy głos, skrzeczeć; o głosie żab' itp.; 3) *k* : *c*: *pakać* : *pacać* 'uderzać, bić; spadać'; *pękać* : *pęcać* 'pękać, pukać, trzaskać' itp.; 4) *l* : *ł*: *beblać* : *beblać* 'mówić niewyraźnie; mieszać, mącić płyn'; *klapać* : *klapać* 'lekko uderzać; uderzać szczękami jedna o drugą'; *mamlać* : *mamlać* 'mówić niewyraźnie; jeść powoli' itp.; 5) *r* : *ř* : *brechać* : *brzechać* 'o psach: szczekać, ujadać; paplać, gadać'; *krakotać* : *krzekotać* 'o głosie sroki, kaczki; skrzeczeć, rechotać'; *rechotać* : *rzechotać* 'o głosie żaby, świni; śmiać się'.

c) Alternacje spółgłoskowe rzadkie (poświadczane w jednostkowych przykładach)
c : *s*: *cmokać* : *smokać* 'mlaskać, całować; o przywoływaniu koni'; *cmoktać* : *smoktać* 'cmokać; pić głośno; ssać' *s* : *š* : *sygać* : *szygać* 'sykać'.

3) Alternacje grup spółgłoskowych:

a) *sk* : *zg*: *pryskać* : *bryzgać* 'rozpryskiwać, wyrzucać w górę krople'; *jaskotać* : *jazgotać* 'krzyczeć, hałasować; szczekać'; b) *st* : *zd*: *chlastać* 'bić, uderzać; obmawiać' : kasz. *xlazdrac* 'pyskować'; *świstać* : *gwizdać* 'wydawać świst, gwizd'; c) *sk* : *ch*: *parskać* : *parchać* 'chrapać nozdrzami; prychać, kichać'; *pluskać* : *pluchać* 'o cieczy przelewać się; uderzać czymś o powierzchnię wody'; *pryskać* 'rozpryskiwać się'; *prychać* 'wydmuchiwać powietrze z charakterystycznym dźwiękiem; mówić opryskliwie'.

4) Spółgłoski wstawne:

a) spółgłoska *-l*: *beczeć* i *bleczeć* 'o zwierzętach: wydawać głos, płakać'; *chuchać* 'dmuchać, wydawać technienie' i *chluchać* 'głośno czyścić nos'; *chapać* 'jeść żarłocznie' i *chlapać* 'żreć chciwie'; *gamać* i *glamać* 'o starym człowieku bez zębów, który je'; b) spółgłoska *-d*: *brząkać* i *brzdąkać* 'dźwięczeć, grać na instrumencie byle jak'; *bzykać* i *bzdykać* 'o lecących owadach: wydawać głos'; *grakać* i *grdakać* 'o krukach, wronach i innych ptakach: wydawać charakterystyczny skrzek'.

Przedstawiony materiał wykazuje istnienie – obok alternacji właściwych polszczyźnie ogólnej – także alternacji występujących tylko w wyrazach onom. Alternacje takie, jak np.: *e* : *o*, *e* : *u*, *e* : *a* czy szeregi typu *a* : *o* : *u*, *e* : *u* : *y* z poprzedzającymi spółgłoskami twardymi pojawiają się wyłącznie w wyrazach

onomatopeicznych (opracowania dotyczące polskiej morfonologii ich nie notują). Dlatego słuszny wydaje się postulat uwzględnienia również i tych alternacji w opisie morfonologicznym języka polskiego, mimo że wyrazy onom. zajmują w leksyce miejsce marginesowe.

Przypisy

¹ Przedstawione rozważania są częścią mojej pracy doktorskiej pt. *Czasowniki onomatopeiczne w języku polskim*, częściowo drukowanej w Roczniku Naukowo-Dydaktycznym WSP w Krakowie, Prace Językoznawcze VI w roku 1991. Stąd też rezygnuję tu z podawania lokalizacji poszczególnych leksemów (haseł) oraz kwalifikatorów.

² O możliwych połączeniach fonemów w języku polskim zob. M. Bargielówna, *Grupy fonemów współczesnej polszczyzny kulturalnej*, Biuletyn PTJ X 1950, s. 1–25, J. Kuryłowicz, *Uwagi o polskich grupach spółgłoskowych*, Biuletyn PTJ XI, 1952, s. 54–69.

³ Obszerny przegląd literatury przedmiotu p. J.M. Kořinek, *Studie z oblasti onomatopoeje*, Praha 1934.

⁴ J. Rozwadowski, *O zjawiskach i rozwoju języka. Dźwięk a znaczenie. Początki mowy*. JP V 1920, s. 86 i n.

⁵ Zob. T. Milewski, *Językoznawstwo*, Warszawa 1976, T. Szymański, *Derywacja czasowników onomatopeicznych i ekspresywnych w języku bułgarskim*, Wrocław 1977.

⁶ T. Szymański, o.c. 10–16, D. Boranić, *Onomatopejske riječi za životinje u slavenskim jezicima*, Rad JAZU 1978, 1909.

⁷ O oboczności *k* i *č* w sufiksach, zob. A. Vaillant, *Grammaire comparée des langues slaves*, t. III *Le verbe*, Paris 1966.